

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ ЯК ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ЕМПІРИЗМ

В.І. Кебуладзе

Феноменологія — це вчення про досвід в найширшому сенсі. Точніше навіть не вчення про досвід, а прояснювальне досвідчування досвіду. Феноменологія — це не шкільна дисципліна, яку можна вивчити, студіюючи тексти визнаних авторитетів школи, а специфічна інтелектуальна практика, описана в цих текстах. Але збагнути втаємничений сенс цієї практики можна лише самотійно відтворюючи ці тексти, запозичуючи з них релевантні елементи для власного дослідження, комбінуючи їх, виявляючи непомітні зв'язки, що утворюють із них щось ціле. У такому креативному відтворенні можна виявити універсальні умови можливості нашої присутності в цьому світі, а zarazом і самого цього світу як найширшого горизонту нашого існування.

Феноменологія досвіду постає, отже, водночас і як онтологія, і як епістемологія, і як антропологія, адже її темами водночас є такі фундаментальні філософські концепти, як світ, досвідчування цього світу та людина, яка його досвідчує. У понятті досвіду нерозривно пов'язані ці три одвічні філософські теми. Спроби осмислити їх, зрештою, й утворили європейську метафізику, хоча феноменологію я розглядатиму саме як антиметафізичний проект. Згадавши поняття метафізики і позначивши феноменологію як антиметафізичний проект, ми долучилися до сучасних дискусій щодо метафізики, а отже, маємо дослухатися до тих голосів, що лунають у цих дискусіях.

Саме поняття метафізики постає сьогодні як вельми багатозначне. Історія розвитку цього поняття від античності до його критичної концептуалізації в німецькій класичній філософії, а відтоді до сучасних спроб осмислити те, що таке метафізика, породжує розмаїття поча-

сти комплементарних, а почасти суперечливих значень. Про це пише зокрема сучасний німецький філософ Дитер Генрих:

Вже наприкінці епохи класичної німецької філософії те, що раніше мало якийсь чіткий сенс і обрис як «метафізика», розгорнулося до багатоманитності значень... Але і від цієї ситуації ми віддалені на півтора сторіччя. У цей проміжок часу накопичилися нові форми критики метафізики [1, с. 64-65].

З огляду на це розмаїття значень слова «метафізика» варто було би визначитися з тим, що я матиму на увазі, використовуючи поняття досвіду в цій короткій розвідці щодо статусу феноменологічної філософії, аби було зрозумілим моє визначення феноменології як антиметафізичного проекту. Доволі близьким до мого розуміння метафізики є опис цього поняття, що його здійснює Ганс Ульріх Гумбрехт:

Принаймні я можу стверджувати, що спосіб, у який я застосовую слово «метафізика» елементарніший за його домінантне значення в сучасній філософії і тому відмінний від нього. Коли я кажу «метафізика», я маю на увазі буквально значення чогось «поза просто фізичним». Я хочу вказати на інтелектуальний стиль (що превалує сьогодні в гуманітаристичі), який дозволяє лише один жест і лише один тип операції, а саме операції «виходження за» те, що вважають «просто фізичною поверхнею» і віднаходження «поза або під просто фізичною поверхнею» того, що вважають насправду реальним [10, с. 685].

Цей опис метафізики справді близький до мого розуміння, утім, як на мене, є завузьким саме через те, що протиставляє метафізику «просто фізичному», хоча відповідає моєму баченню в тому, що дуже влучно описує головний метафізичний жест як проникнення крізь поверхню удавано реального до глибини насправду реального. Якщо позначити поверхню удавано реального поняттям «феноменальність», а начебто «насправду реальне» — поняттям «трансцендентне», ми наблизимся до феноменологічного бачення метафізики, яке дається взнаки в різних сучасних концепціях. Таке феноменологічне бачення віднаходимо, наприклад, в автора доволі далекого від феноменологічної школи, а саме в Юргена Габермаса, коли він описує метафізичний стиль мислення в такий спосіб:

Пояснення опредмечених феноменів треба шукати не в площині самих феноменів, а в чомусь такому, що лежить в основі феноменів, — у сутностях, ідеях, формах або субстанціях... Слідом за Ніцше можна було б сказати, що міф знає лише те, що лежить на поверхні, лише явища, а не сутність. На противагу цьому метафізика рухається вглиб [2, с. 125].

Розвиваючи думку Габермаса, можна сказати, що феноменологія розташовується між міфологією і метафізикою, відмовляючись від руху вглиб, але вбачаючи при цьому в самих феноменах їхні сутності. В цьому сенсі дуже феноменологічно звучить уривок з віршу італійського футуриста Альберто Савіньї: «В глибинах нескінченності лише те є істина, що має стати поверхнею».

Отже, феноменологія є антиметафізичною в тому, що вона відмовляється шукати «справжню» реальність поза тією реальністю, яка дана нам у досвіді. Утім вона наслідую певні мотиви метафізичного мислення, визнаючи компліментарність світу і свідомості. Феноменологія є метафізичною настільки, наскільки вона визнає, що те, яким є світ нашого досвіду, зумовлене нашим способом його досвідчування. Тому про елементи метафізики у феноменології можна сказати те ж саме, що Габермас говорить про метафізичність мислення вже згадуваного Генріха:

Генріх бажає правильно висвітлити починання посткантівської метафізики, протиставляючи її натуралістичному підґрунтя сучасної британської філософії, а також показати її конфронтацію з аналітичним матеріалізмом. Ця альтернатива намічає шлях. У самовідношенні — і саморозумінні — вона вимагає участі суб'єкта, що пізнає і діє. Замість того щоб розуміти себе в оточенні світу контингентних речей і подій та виходити з них, суб'єкт має повернутися до своєї світоутворювальної суб'єктивності як до визначального горизонту самовизначення [2, с. 13].

Феноменологія відрізняється від описаної вище настанови лише тим, що у своєму розвитку перетворюється з філософії свідомості або суб'єктивності на філософію досвіду. Утім, ураховуючи це уточнення, з феноменологічної позиції можна разом із Генріхом порушити таке питання:

Як можуть утворюватися досвід світу і форми життя в такий час, стосовно якого багато хто вважає, ніби тепер він не потребує метафізики в будь-якому з її можливих виглядів? [1, с. 67].

Феноменологія не відкидає метафізику «в будь-якому з її можливих виглядів», але протистоїть певній метафізичній тенденції, а саме метафізичному подвоєнню світів на світ удаваних і справжніх. Отже, феноменологія є антиметафізичною лише в тому сенсі, що відмовляється від метафізичного жесту проникнення вглиб. Саме феноменологічний спосіб розуміння досвіду, як на мене, надає змоги подолати одвічну метафізичність європейської філософської думки, яку дуже влучно на початку свого твору «Буття і ніщо» схаактеризував Жан-

Поль Сартр як «ілюзію світу-поза-сценою», скориставшись метафорою Ніцше [4, с. 8]. На думку Сартра, ця ілюзія притаманна всім великим метафізичним системам і полягає в тому, що всі вони вбачають головне завдання філософії у виявленні справжнього, істинного світу, який ховається «за сценою» світу примарного. Однією з перших метафізичних концепцій в історії філософії, безперечно, було славнозвісне Платонове вчення про ідеї. Цю метафізичність відтворює у філософії Нового часу раціоналізм. Феноменологія натомість зосереджується на дослідженні єдиного безпосередньо даного феноменального світу.

Проте мисленню загрожує метафізичність і з іншого боку, а саме з боку емпіризму, який, за влучним виразом Гусерля, натуралізує розум, зводить процес мислення до носія мислення і постає як радикальна форма психологізму і релятивізму. При цьому емпіризм позитивістського гатунку узурпує поняття досвіду. Сама назва «емпіризм» наче дає цій філософській настанові виняткові права на дане поняття. Складається хибне враження, ніби лише з позицій емпіризму можна адекватно досліджувати досвід, адже це виглядає тавтологічно банально, а через це й безсумнівно, що саме на засадах емпіризму можливе філософське осмислення емпірії, тобто досвіду. Втім варто зазначити, що емпіричне розуміння досвіду, хоч би як легітимувально тавтологічно лунало це формулювання, хибує на натуралістичний редукціонізм, у якому відбувається низка послідовних фундаментальних перекручень, що постають у вигляді доволі проблематичних редукцій і ототожнень, репрезентованих в емпіризмі як самоочевидні:

1. Редукція досвіду до чуттєвого досвіду.
2. Ототожнення чуттєвого досвіду з досвідом, що лежить в основі природничих наук.
3. Ототожнення пізнання з науковим пізнанням, а наукового пізнання з пізнанням природничих наук.
4. Ототожнення істинної філософії досвіду з філософією чуттєвого досвіду як такого, що лежить в основі природничих наук.
5. Ототожнення такої фундаментальної філософської дисципліни як епістемологія з філософією наукового пізнання, зрозумілого як пізнання, що відбувається в рамках природничих наук.

Одним із засадових питань, що вони окреслюють сенсовий горизонт цього дослідження, є питання про можливість побудови альтернатив-

ної філософської концепції досвіду, яка зберегла би зосередженість емпіризму на дослідженні досвіду, але водночас була би позбавлена вад і неадекватних спрощень емпіризму. Я, отже, прагну відродити той емпіризм, що був проголошений у творі Франца Brentano «Психологія з емпіричного погляду». На початку цього твору Brentano пише:

Моя позиція в психології є емпіричною: тільки досвід має для мене значення як наставник — утім, я поділяю думку, що ця позиція є цілком сумісною із припущенням певного ідеального споглядання [8, с. 1].

Саме так зрозумілий емпіризм на засадах трансцендентальної філософії розвинув у власній концепції феноменологічної філософії учень Brentano Едмунд Гусерль, який здійснив спробу захистити претензії трансценденталізму на те, що саме в рамках цього вчення можливе найбільш адекватне розуміння досвіду, і показати, що трансцендентальна феноменологія як трансценденталізм найрадикальнішого штибу здатна закріпити за трансценденталізмом це право.

Відтак я пропонуватиму тлумачення феноменології як трансцендентального емпіризму. Це дещо парадоксальне визнання феноменології особливим видом емпіризму насправді знаходить багато підтверджень у різних феноменологічних текстах. Так, в сучасному лексиконі термінології Гусерля натрапляємо на таке визначення феноменології:

Певною мірою Гусерлеву феноменологію можна було би назвати також особливою формою емпіризму, якби її сталий мотив чистоти не вносив вирішальну корективу [9, с. 86].

Отже, феноменологія — це форма емпіризму з вимогою чистоти, яка й надає цьому емпіризму трансцендентального забарвлення, адже саме з критики чистого розуму починається історія трансцендентальної філософії. Макс Шелер у статті «Феноменологія і теорія пізнання» називає феноменологію «найрадикальнішим емпіризмом» і навіть позитивізмом, але лише в тому сенсі, що вона «намагається пити з „джерел“, в яких зміст світу відкриває себе» [6, с. 199]. Отже, феноменологія намагається очистити емпіризм і в такий спосіб стати найрадикальнішим емпіризмом через звернення до первинних джерел досвіду, недоступних для самого емпіризму через його власні помилки та перекручення.

Дещо зухвала агресивність моїх попередніх тверджень не означає, що я закликаю нехтувати позицією опонентів. Адже у справжньому науковому дискурсі, в якому на думку Пола Фохерабента «все дозволено» [5], агресивність до позиції опонента є радше проявом поваги,

ніж ознакою зверхності. З іншого боку, усвідомлюючи обмеженість, зумовленість і упередженість будь-якої можливої інтелектуальної позиції, я відразу намагаюся відверто зізнатися у своїх інтелектуальних уподобаннях. Мені йдеться про можливість мислити на засадах трансцендентальної філософії. При цьому трансценденталізм можливий для мене як філософська позиція, що намагається уникнути екстремізму, з одного боку, епістемологічного фундаменталізму, з іншого — релятивізму. При цьому варто взяти до уваги, що одним із найяскравіших проявів релятивізму є психологізм, із критики якого й виростає весь феноменологічний проект Гусерля.

Як на мене, головне життєдайне напруження трансцендентальної філософії виникає внаслідок зіткнення її амбіцій виявити умови можливого досвіду взагалі з тверезим усвідомленням фундаментальної обмеженості всіх пізнавальних амбіцій свідомості, зокрема самої вищезгаданої амбіції. В цьому саме і полягає той метафізичний скептицизм, яким ми завдячуємо Канту, і який Гусерль уважав цілком нормальною складовою справжнього філософського мислення на відміну від скептицизму догматичного, що унеможливорює пізнання як таке. До речі, догматичний скептицизм і є наслідком натуралістичного редукціонізму, притаманного позитивістському емпіризму, який неодмінно веде до релятивізму. Тому не дивно, що питання, яке завжди залишатиметься фоном для всього феноменологічного проекту — це питання про релятивізм. Чи можливо його подолати? Чи можливо, усвідомлюючи, обмеженість власної інтелектуальної позиції, претендувати на пізнання істини? Чи не веде догматизм до релятивізму і чи не є догматичною феноменологічна вимога скасування догматизму та релятивізму? Чи не означає, отже, феноменологія, зрозуміла як трансцендентальний емпіризм, чергову форму релятивізму? І чи є зрештою релятивізм настільки небезпечним для проекту пізнання, як це вважав Гусерль? Усі ці питання слід розуміти не як такі, що очікують на остаточну відповідь у цьому дослідженні, а радше як такі, що утворюють його тло і окреслюють рамці його розгортання.

Тепер я хотів би перейти до репрезентації засадових принципів феноменологічного вчення про досвід, яке я називаю трансцендентальним емпіризмом. Засадовими принципами феноменології як трансцендентального емпіризму є такі:

1. Феноменологія досліджує досвід свідомості психічно здорової дорослої людини у стані цілковитої притямності¹.

¹Терміном «притямність» я завдячую Світлані Іващенко, яка запропонувала його.

2. Феноменологічне дослідження розгортається на двох рівнях: емпіричному і трансцендентальному. Відповідно, основу феноменологічного вчення про досвід складають дві взаємопов'язані дисципліни:
 - (1) трансцендентальна феноменологія — вчення про умови можливості досвіду взагалі;
 - (2) феноменологічна психологія — вчення про психічне, що спирається на трансцендентальну феноменологію².
3. Феноменологічне розуміння генетичної проблематики відрізняється від традиційного наукового розуміння проблеми генези як «об'єктивного» процесу виникнення і походження, незалежного від досвіду свідомості. Для феноменології генетична проблематика — це проблематика конституювання в досвіді свідомості предметних корелятивів цього досвіду.

Відповідно до трьох описаних вище методологічних принципів можна накреслити три рівні, а отже, три напрями феноменологічного дослідження досвіду. Причому я просуватимуся від останнього принципу до першого, що, на мою думку, відповідає логіці розгортання досвіду. Отже, застосування вищезгаданих принципів має втілюватися на трьох рівнях феноменологічного дослідження досвіду, які, відповідно, надбудовуються один над одним:

1. Дослідження конститутивної генези предметностей досвіду, або розгортання інтенційної проблематики. При цьому варто зазначити, що, згідно зі специфічно феноменологічним розумінням конституювання, всередині конституювальної активності свідомості ми подібаємо сферу пасивності, яку Гусерль позначає терміном «пасивна синтеза». Через аналізу пасивної синтези виходимо до проблеми походження

го на одному з термінологічних семінарів «Лабораторії наукового перекладу» як відповідника німецького терміну «Wachheit». Дотепер я сам перекладав цей термін як неспання (див. мій переклад з німецької роботи А. Шюца та Т. Лукмана [7]). Утім заперечний префікс «не» надавав цьому терміну похідного характеру від стану спання (натомість саме стан неспання, або притямності, є екзистенційно первинним із позиції феноменологічної методології в моєму розумінні). Старий український варіант цього терміну також ускладнював переклад, скажімо, такої важливої для Шюца і Лукмана словосполучки, як «volle Wachheit». Тепер її можна перекласти більш адекватно як «цілковита притямність».

²Це розрізнення віднаходимо в Амстердамських доповідях Гусерля [3].

граматичних і логічних правил мислення і мовлення з досвіду. Феноменологічна онтологія як вчення про досвід світу обертається феноменологічною логікою, епістемологією та філософією мови, тобто вченням про мислення, пізнання і мову.

2. Перехід від трансцендентального до емпіричного рівня дослідження як перехід від трансцендентальної феноменології до феноменологічної психології. При цьому виявляється особливе місце психічного як регіону буття серед інших онтологічних регіонів. Переходу від свідомості до світу у трансцендентальній феноменології відповідає перехід від психічного до матеріальної природи, з одного боку, і від психічного — до сфери духу — з іншого, у феноменологічній психології. Ці переходи своєю чергою створюють умови для побудови феноменологічної філософської антропології, а також феноменологічного обґрунтування природничих і гуманітарних наук.

3. Дослідження досвіду психічно здорової дорослої людини у стані цілковитої притямності як нормального досвіду, що найбільш адекватно реалізує трансцендентальні умови можливості досвіду. Умовою такого дослідження є порушення проблеми нормальності у феноменології. Можна стверджувати, що критерієм нормальності досвіду для феноменології є його інтерсуб'єктивність. Інфантильні, девіантні, незвичайні, неповсякденні, екстравагантні і паранормальні форми досвіду постають, отже, як модифікації нормального інтерсуб'єктивного досвіду, найбільш адекватним проявом якого і є повсякденний досвід здорової дорослої людини у стані цілковитої притямності.

Одним із головних питань, що утворює тло будь-яких феноменологічних розвідок безперечно є питання про можливість побудови феноменологічними засобами нерелятивістської, але водночас і нефундаменталістської концепції досвіду. Це питання провокує інші, а саме питання про співвідношення досвіду і свідомості, а також питання про те, чим, зрештою, є феноменологія — філософією свідомості чи філософією досвіду. І насамкінець, чи відрізняється філософія досвіду від філософії свідомості, а якщо так, то чи здана філософія досвіду завдяки цій відмінності подолати суб'єктивізм і релятивізм, який традиційно закидають філософії свідомості, не перетворюючись при цьому на один із варіантів епістемологічного фундаменталізму. Ці питання й окреслюють інтелектуальний простір розгортання феноменологічного проекту, зрозумілого як трансцендентальний емпіризм.

Бібліографія

- [1] *Генрих Д.* Свідоме життя. Дослідження співвідношення суб'єктивності та метафізики / Пер. з нім. В. Терлецького. — К.: Курс, 2006.
- [2] *Габермас Ю.* Постметафізичне мислення / Пер. з нім. В.М. Купліна. — К.: Дух і літера, 2011.
- [3] *Гуссерль Э.* Амстердамские доклады. Феноменологическая психология // Логос. — 1992. — № 3. — С. 62-80.
- [4] *Сартр Ж.-П.* Буття і ніщо. Нарис феноменологічної онтології / Пер. з фр. В. Ляха і П. Таращука. — К.: Основи, 2001.
- [5] *Фейерабенд П.* Против метода: Очерк анархистской теории познания // Избранные труды по методологии науки / Пер. с англ. А.Л. Никифорова. — М.: Прогресс, 1986. — С. 125-467.
- [6] *Шелер М.* Феноменология и теория познания // Избранные произведения / Пер. с нем. А.В. Денежкина. — М.: Гнозис, 1994. — С. 195-258.
- [7] *Шюц А., Лукман Т.* Структури життєсвіту / Пер. з нім. В. Кебуладзе. — К.: Український Центр духовної культури, 2004.
- [8] *Brentano F.* Psychologie vom empirischen Standpunkt. — Bd. I. — Hamburg: Felix Meiner Verlag, 1973.
- [9] *Gramont J.* de Erfahrung // Husserl-Lexikon. — Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2010. — С. 86-89.
- [10] *Gumbrecht H.U.* Presence in Language or Presence achieved against Language? // Von der Logik zur Sprache. Stuttgarter Hegel-Kongreß 2005. — Stuttgart: Klett-Cotta 2007. — С. 684-692.

Надійшла до редакції 6 травня 2011 р.